

DÖRDÜNCÜ HAÇLI SEFERİ'NİN BATI ANADOLU'NUN TÜRKLEŞME SÜRECİNE ETKİSİ*

Yusuf AYÖNÜ**

Özet

Bin yıldan fazla bir süre ayakta kalan Bizans İmparatorluğu'nun uzun tarihi boyunca pek çok önemli olayın meydana geldiği kuşkusuzdur. Bunlar içerisinde 1204 yılında İstanbul'da yaşanan trajedi özel bir yere sahiptir. Bizans açısından bir kırılma noktasını teşkil eden bu tarih pek çok Bizantinist tarafından Bizans'ın gerçek yıkılış tarihi ve Post-Bizans döneminin başlangıcı olarak kabul edilir. Bizans açısından bir kırılma noktası teşkil eden bu gelişme Batı Anadolu'daki Türk yayılması açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinden sonra Anadolu'nun kuzey-batı ucunda kurulan İznik İmparatorluğu, yarım asır boyunca Türkler için aşılması bir engel oluşturmuştur. Bu başarının altında yatan en önemli etken yeni kurulan devletin merkezinin Anadolu'da olmasıdır. Böylece Anadolu eyaletleri daha önce sahip olmadıkları bir ayrıcalığa kavuşmuşlardır. Devletin kalbinin attığı yer haline gelen Anadolu artık İstanbul'dan gönderilen kuvvetlerle değil, bizzat imparator tarafından savunulmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: *Selçuklular, İznik İmparatorluğu, Haçlılar, Batı Anadolu*

Abstract

Influence of the Fourth Crusade on the process of Turkish in the Western Anatolia

There is no doubt that many important events occurred during the long history of the Byzantine Empire lasted more than a thousand years. In these events the tragedy in İstanbul in 1204 has a special place. According to some Byzantinists this date is considered as the date of the actual fall of the Byzantine Empire and the beginning of the Post-Byzantine period. This development, which was the breaking point of the Empire, also has important results in terms of the Turkish expansion in western Anatolia. The Nicaean Empire established after the occupation of İstanbul by Latins in the North-west of Anatolia prevented an insuperable obstacle for Turkish people for a half century. The most important reason of this success was that the capital of the new state was in Anatolia. Therefore Anatolian provinces have gained a great importance had never before. Anatolia has become the place at the heart of the state and then not would be defended by forces from the center but by the Emperor himself.

Key Words: *The Seljuks, The Nicaean Empire, The Crusaders, The Western Anatolia*

* Bu makale 2006 Eylül'ünde Trabzon'da düzenlenen 17. Uluslararası CİEPO sempozyumunda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Öğretim Görevlisi Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bornova-İZMİR.

Giriş

Papa III. Innocentius'un çağrısı ile 1202 yılında başlayan IV. Haçlı seferinde Haçlıların başlangıçtaki amacı, Mısır üzerinden Kutsal Topraklara giderek kısa süre önce Müslümanlar tarafından fethedilen Kudüs'ü geri almaktı. Ancak Roma kilisesinin kutsal gördüğü bu amaçtan çok ticarî çıkarlarını göz önünde tutan Venedik Doçu Enrico Dandolo'nun kurnazca manevrası sonucu sefer asıl amacından saparak İstanbul'un Haçlılar tarafından ele geçirilmesi ve burada bir Latin İmparatorluğu'nun kurulması ile sonuçlandı¹.

1204 Nisan'ında Haçlı şövalyeleri ve Venedikliler tarafından zapt edilen Bizans İmparatorluğu'nun başkenti o zamana kadar tarihin tanık olduğu en büyük yağmalardan birini yaşadı². Niketas'ın da ifade ettiği gibi Latinler her ne kadar gerçek niyetlerini saklamaya çalışsalar da bu defa "bir korsanlık seferi için toplanmışlardı"³. Bu durum Bizanslılar açısından tam anlamıyla bir yıkım oldu. İstanbul daha önce de birçok defa ve daha şiddetli bir şekilde kuşatılmış ancak şehri kuşatan ordular her seferinde başarısız olarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Onların bu başarısızlıkları Bizans halkının şehrin güçlü surları arkasında kendini her zaman güvende hissetmesine sebep oldu. Ne var ki şimdi şehir, düşünce açısından taban tabana karşıt oldukları Latinler tarafından ele geçirilmişti. Bununla birlikte 1204 yılındaki felaket, boyutları ne kadar büyük olursa olsun İmparatorluk için bir son olmadı. Bizans, 1453'te Türkler tarafından indirilecek nihai darbeye kadar 200 yıldan fazla bir süre varlığını devam ettirdi.

İstanbul'un ele geçirilmesinin ardından şehri terk etmek zorunda kalan bazı Bizans soyluları Latinler tarafından henüz ele geçirilmemiş bölgelere kaçarak yerel halkın da desteğiyle buralarda Bizans'ın devamını sağlayan devletler kurdular. Latin boyunduruğunu kabul etmek istemeyen Bizans liderlerinin kurduğu bu devletler, İstanbul'da yaşama imkânları ortadan kalkan Bizanslı unsurların sığınağı haline geldi⁴.

Devrik İmparator III. Aleksios Angelos'un (1195-1203) damadı I. Theodoros Laskaris İznik'te, Angelos hanedanının bir diğer temsilcisi Mikhail Dukas, Epir'de kendi hâkimiyetlerini kurdular. Bu iki devletin dışında

¹ Runciman 1992, 95 vd; Demirkent 1997, 167 vd.

² Latin yazar Villehardouin eserinde İstanbul'un işgal edilmesi sırasında elde edilen ganimetin çokluğunu ifade ederken "Dünya yaratıldığından beri hiçbir şehirde bu kadar çok ganimet elde edilmemişti" ifadesini kullanmaktadır, Villehardouin, 92; Türkçe çev., 94; İstanbul'un zaptı ve yağmalanması ile ilgili olarak ayrıca bkz., Niketas, 314 vd., 321 vd; Türkçe çev., s.147 vd., 161 vd.; Clari, s.13 vd.; ayrıca bkz., Diehl 1923, 415 vd.; Nicol 1966, 275 vd.

³ Niketas, 322; Türkçe çev., 164.

⁴ Gardner 1964, 52.

İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinden kısa bir süre önce I. Andronikos Komnenos'un (1183-1185) torunları Aleksios ve David, halaları Gürcü Kraliçesi Tamara'nın desteğiyle Trabzon'u ele geçirerek Trabzon İmparatorluğu'nun temellerini atmışlardı⁵.

I. Theodoros Laskaris'in Batı Anadolu'da Devlet Kurması

Bizans İmparatorluk unvanı üzerinde hak iddia eden bu üç siyasi gücün de ortak amacı başkentin Latin işgalinden kurtarılması ve Bizans'ın yeniden ihyası idi. Ancak Theodoros Angelos'un 1230 yılında Meriç kıyısında Bulgar kralı John Asen tarafından bozguna uğratılmasından sonra Epir Despotluğu bir daha toparlanamadı ve bu iddiasından vazgeçmek zorunda kaldı⁶. Trabzon İmparatorluğu ise her ne kadar Bizans'tan daha uzun ömürlü olsa da İznik İmparatorluğu ve Selçuklular karşısında tutunamayarak Orta ve Batı Karadeniz'deki hâkimiyet sahalarını kaybetti ve bunun sonucunda da Trabzon ve etrafını içine alan sınırlı bir bölgede hâkimiyetini devam ettirebildi.

Bizans'ın bakiyeleri üzerinde yükselen bu devletler içerisinde amacına ulaşabilen sadece sabık İmparator III. Aleksios'un damadı I. Theodoros Laskaris (1204-1222) tarafından kurulan İznik İmparatorluğu oldu. Anadolu'nun kuzeybatı ucunda tarihî bir şehir olan İznik'i kendisine merkez yapan I Theodoros Laskaris'in, İmparatorluk yapısının temel kurumlarını (imparatorluk, patriklik, saray, bürokrasi, ordu) İznik'e taşıyarak burada devleti yeniden kurması Bizans açısından bir ba'sü ba'del mevttir⁷. Böylece İmparatorluğun tüm kurum ve geleneklerinin muhafaza edildiği bir sığınak haline gelen İznik, eski başkentin yeniden ele geçirilmesine kadar geçen süre boyunca sürgündeki Bizans İmparatorluğu'nun siyasi ve dinî merkezi oldu⁸.

İdare merkezinin İznik'e kayması sonucunda Anadolu eyaletlerinde uzun süredir devam eden karışıklıklara son verilerek bölgede sükûnet sağlandı. Daha da önemlisi XI. yüzyıldan itibaren Bizans'ın en tehlikeli düşmanları konumunda olan Selçukluların batı yönündeki ilerleyişleri durduruldu.

XII. yüzyıl boyunca Türklere kaybedilen bölgeler bir daha geri alınamasa da, İznik İmparatorluğu döneminde doğu sınırı Selçuklulara karşı büyük bir

⁵ Bizans'ın devamını sağlayan bu devletler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Angold 1975; Gardner 1964; Nicol 1957; Nicol 1966, 275-330; Nicol 1980, 97-106; Ahrweiler 1980, 106-115; Miller 1926; Bryer 1980; Vasiliev 1936, 3-57; Oikonomides 1979, 299-332; Lampsidou 1971-1972, 3-18; Lampsidou 1961, 14-34; Samouëlidés 2002, 64 vd.

⁶ Ostrogorsky 1991, 403; Savvides 2004, 117-118.

⁷ Ostrogorsky 1991, 395.

⁸ Foss 1996, 57-72.

başarıyla savunuldu. Batı Anadolu'daki bu güçlü konum, İznik İmparatorlarına Epir ve Trabzon'daki soydaşlarına karşı stratejik açıdan büyük bir avantaj kazandırdığı gibi rakipleri ile olan mücadeleleri ve İstanbul'un yeniden ele geçirilmesi için gerekli olan kaynakları da sağladı. Unutmamak gerekir ki Bizans'ın gücü her dönemde Anadolu'daki konumu ile orantılı olmuştur. Bizans'ı Bizans yapan iki unsurdan birisi başkent İstanbul diğeri ise Anadolu idi. İstanbul'u İmparatorluğun kalbi olarak değerlendirecek olursak Anadolu da bu kalbe kan pompalayan atar damar görevini üstlenmişti. Bölge, verimli topraklarında yetişen ürünleri ile başkentini yiyecek ihtiyacını karşılamasının yanı sıra Bizans'ın askerî gücünün de temelini oluşturmaktaydı. Ayrıca toplanan vergilerle de Bizans ekonomisinin en önemli gelir kaynaklarından birisi idi⁹.

İstanbul'un düşmesinin ardından Anadolu'nun önemi daha da arttı. Zira başkentlerini Latinlere kaptıran Bizanslılar açısından Anadolu'da ellerinde kalan topraklar, artık İmparatorluğun idarî bir birimi olmaktan çıkıp tutundukları son kale haline gelmişti. Bu nedenle İznik yönetimi daha en baştan itibaren Anadolu'da güçlü bir idarî organizasyonun kurulması yönünde büyük çaba harcadı.

Doğu sınırının güvenlik altına alınması için eyalet yönetiminin temelini oluşturan *thema* sistemine çeki düzen verilmesi Komnenos hanedanı (1081-1180) döneminde oldu¹⁰. Bu düzenlenmenin amacı Bizans'ın bölgede daha etkili bir şekilde denetim kurması ve Batı Anadolu'daki zengin merkezlerin Selçuklu akınlarına karşı korunmasıydı. Bilindiği gibi I. Manuel Komnenos (1143-1180) dönemi Türkmenlerin Batı Anadolu'daki Bizans sahalarına yoğun olarak girdikleri bir dönemdi. Bu nedenle İmparator, doğu sınırının güçlendirilmesine özen gösterdi. Onun Khliara (Kırkağaç), Pergamon (Bergama) ve Atramytion (Edremit) gibi önemli merkezleri ve etrafındaki bölgeleri içine alan Neo Kastro themasını kurması bu doğrultuda aldığı en önemli tedbirlerden birisidir¹¹. Ancak 1176 yılında Myriokephalon'da uğradığı hezimet İmparator'un tüm bu çabalarını sonuçsuz bırakmıştı¹².

I. Manuel Komnenos'un 1180 yılındaki ölümünün ardından, İmparatorluğun Anadolu eyaletleri üzerindeki hâkimiyeti kısa süre içinde tamamen ortadan kalktı. Sınır savunmasının çökmesi sonucu yoğunlaşan Türkmen akınları ve Selçuklu yönetimi tarafından desteklenen Bizanslı yerel

⁹ Runciman 1943, 549-556; Lilie 1991, 42.

¹⁰ Magdalino 1993, 123-132.

¹¹ Niketas, 85; Türkçe çev., 103.

¹² Niketas, 101 vd.; Türkçe çev., 124 vd.; Abû'l-Farac 1999, II, 422; ayrıca bkz., Chalandon 1912, 510 vd.; Turan 1996, 208-209; Çay 1984, 68 vd.

hâkimlerin faaliyetleri karşısında merkezî idarenin hiçbir şey yapamaması eyaletlerdeki Bizans halkının hoşnutsuzluğunu ve yönetime karşı güvensizliğini arttırdı¹³.

IV. Haçlı Seferi'nin yarattığı kargaşa eyaletlerde uzun zamandan beri devam eden karışıklıkları daha da arttırmıştı. Özellikle Batı Anadolu bölgesinde bağımsız olarak hareket eden yerel hâkimler bu süreçte önemli rol oynadı. Bunlar arasında en önemlileri Menderes vadisindeki bölgelere hâkim olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kayınpederi Manuel Mavrozomes, Milet yakınındaki Sampson'da¹⁴ hâkimiyet kuran Sabbas Asidenos ve XII. yüzyılın sonlarından itibaren Philadelphia (Alaşehir) bölgesinde faaliyetlerde bulunan Theodoros Mangaphas idi¹⁵.

I. Theodoros Laskaris'in en büyük başarısı eyaletlerdeki bu karışıklıklara son vererek bölge üzerinde tam anlamıyla denetim kurması ve doğudaki en büyük rakibi I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile 1211'de Antiokheia yakınlarında giriştiği ölüm kalım mücadelesinden başarı ile çıkarak Selçuklular ile olan sınırın güvenliğini sağlamasıdır¹⁶. Onun bu başarısı İznik İmparatorluğu'nun geleceğini tayin etmiştir. Eğer I. Theodoros Laskaris bu savaşta mağlup olsaydı, henüz kuruluş aşamasındaki İznik İmparatorluğu, Epir Despotluğu'nun 1230 yılında Bulgarlar karşısında uğradığı hezimetin yol açtığı yıkımla karşı karşıya kalabilirdi.

Savaşın ardından İznik İmparatorluğu ile Selçuklu yönetimi arasında yapılan antlaşma 50 yıl boyunca geçerliliğini korudu. Taraflar arasında iki ülkenin sınırları ortasında uzanan yerleşimin olmadığı kırsal bölgelerin denetimini sağlamak için sınır savaşıları arasında sürekli devam eden çatışmaların dışında büyük çaplı herhangi bir savaş yaşanmadı¹⁷. Bu

¹³ 1196'da Ankara Meliki Muhiddin Mesud'un Dadibra (Safranbolu)'yu ele geçirmesi sırasında yaşananlar ve yine I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1197 yılında Menderes bölgesine düzenlediği seferden sonraki gelişmeler Bizans halkının merkezî idareye karşı nasıl hisler beslediğini açık bir şekilde göstermektedir. Niketas, 253-254, 260-261, 272-273; Türkçe çev., 26 vd., 53 vd.; ayrıca bkz., Turan 1996, 219, 240; Cahen 1979, 127; Baykara 1997, 18-19.

¹⁴ Sampson'un yeri ile ilgili olarak bkz., Jerphanion 1935, 257-267; Orgels 1935, 67 vd.

¹⁵ Akropolitês, 33-35; Niketas, 219-220, 343; Türkçe çev., 209-210; Muralt 1871, 297; Savvides 1987, 173-190, 231-245, 246-251; Savides 1981, 59 vd.

¹⁶ Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev başlangıçta İznik İmparatorluğu'nun varlığından rahatsız değildi. Hatta o, 1206 yılında I. Theodoros Laskaris ile bir antlaşma dahi imzalamıştı bkz., Niketas, 350, Türkçe çev., 226; 1211 yılında Antiokheia yakınlarında vuku bulan bu savaşın ayrıntıları için bkz., Akropolitês, 75-77; Grêgoras, 45-50; İbn Bibi, 110; Türkçe çev., 130-131; Aksarayî, 32; Türkçe çev., 25; Anonim Selçuknâme, 85-86; Türkçe çev., 27-28.

¹⁷ J. S. Langdon, Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor, başlıklı çalışmasında 1222/25-1231 tarihleri arasında İznik İmparatorluğu ve Selçuklular arasında savaşların olduğunu ileri sürmektedir bkz., Langdon 1992. Bu konu ile ilgili yazarın en önemli dayanak

antlaşmanın daha öncekilere göre uzun süre geçerliliğini koruması değişen şartlarla ilgiliydi. Nihai hedeflerine ulaşmak için yüzlerini batıya çeviren ve bu alanda yayılma siyaseti izleyen İznik İmparatorlarının, doğuda Selçuklular ile olan sınırın korunması dışında bir amaçları yoktu. Selçuklular ise bu dönemde Trabzon'daki Rumlar, Çukurova'daki Ermeniler, Doğu Anadolu'daki ve Kuzey Suriye'deki Müslüman hâkimler ile mücadele ettiler¹⁸. Ancak Selçukluların güçlerinin doruğuna ulaştıkları dönemde dahi İznik İmparatorluğu'nun aleyhinde bir askerî harekâta girişmemeleri oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Selçuklu sultanlarının İstanbul'daki Latin İmparatorluğu ile kendi hâkimiyet sahaları arasında bir tampon devletin bulunmasını istemeleri ile ilgili olabilir¹⁹. Diğer taraftan daha I. Alaeddin Keykubad'ın (1220-1237) saltanatı döneminde ortaya çıkan Moğol tehdidini de göz ardı etmemek gerekir.

Selçuklular, 1211 yılındaki savaş dışında, hiçbir zaman doğrudan Bizans merkezini hedef alan bir askerî sefer düzenlememişlerdi. Büyük çaplı seferler düzenleyen daima Bizans tarafıydı. XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya akan Türkmen toplulukları, çoğunlukla Selçuklu yönetiminin kontrolü dışında Hıristiyan Bizans'a karşı cihad yapmak amacıyla sürekli olarak Bizans'ın hâkim olduğu bölgeler üzerine akınlar düzenlemekteydiler.

Onların bu faaliyetlerine engel olamayan Bizans yönetimi ise Türkmenlerin Selçuklu Devleti içindeki konumlarını iyi bilmediğinden onların bu faaliyetlerinden Selçuklu sultanlarını sorumlu tutmaktaydılar. Bu sebeple de sık sık sorunun kaynağı olarak gördükleri Selçuklular üzerine seferler düzenlemekteydiler²⁰. Malazgirt Savaşı da Myriokephalon Savaşı da bu sebeple vuku bulmuş ve her ikisinde de Bizans mağlup olmuştu. Bu durumu çok iyi kavrayan İznik İmparatorları, Selçuklular ile olan sınırın sabit olarak kalmasının Türkmenlerin kendi hâkimiyet sahalarına sızmasının engellenmesinden geçtiğini anlamışlar ve bu doğrultuda önlemler almışlardır.

---

noktası Arap tarihçisi İbn Natif'in eserindeki kayıtlardır. İbn Natif'in ifade ettiğine göre Keykubad ile Laskaris'in oğlu arasında iki defa savaş olmuş, bunlardan birincisini Bizans ikincisini ise Selçuklular kazanmıştır bkz., Cahen, 1971, 147-148. Ancak böyle bir hadiseden dönemin diğer kaynakları bahsetmemektedir. Ayrıca bu dönem boyunca Selçuklu Sultanı'nın devletin doğu bölgelerindeki sorunlarla ilgilendiğini düşünürsek bu görüşün doğruluğunu kabul etmek zor görünüyor. Bu konu hakkında ayrıca bkz., Cahen 1979, 142-143.

¹⁸ Turan 1996, 342 vd.; Sevim 1983, 36-38; Ersan Ankara 2002, 640-641; Ersan 2004, 161-169.

¹⁹ Cahen 1979, 130.

²⁰ Lilie 1991, 39.

İznik Yönetiminin Sınır Savunma Sisteminde Yaptığı Yeni Düzenlemeler

İznik İmparatorluğu ile Selçuklular arasındaki sınır Karadeniz sahili üzerindeki Amasra'nın biraz doğusundan başlamaktaydı. Buradan Sakarya Nehrine paralel olarak güney doğuya doğru inen sınır bir yay şeklinde Anadolu'nun güney batı sahillerinden denize dökülen Dalaman Çayı'na kadar uzanmaktaydı²¹. Sınırın İznik İmparatorluğu tarafında, bu hat boyunca uzanan çok sayıda sınır kaleleri bulunmaktaydı. İçlerinde askerî garnizonların bulunduğu bu sınır kaleleri iç bölgelerdeki merkezlerle olan bağlantıyı ve sınırın güvenliğini sağlamaktaydı. İki ülke arasındaki sınırın ortasında yerleşimin olmadığı boş araziler (Selçuklu Uc bölgeleri) uzanmaktaydı ki bu bölgelerde Türkmenler ve İznik sınır savunmacıları (*akritai*) arasında kırsal kesimin hakimiyetini sağlamak için sürekli çatışmalar olmaktaydı²². İznik İmparatorluğu'nun Karadeniz sahili boyunca sahip olduğu topraklar Amasra'dan batıya doğru uzanan dar sahil şeridinden ibaretti. İç kesimler Selçukluların denetimi altındaydı²³. Fakat İznik yönetimi açısından asıl sorunu XII. yüzyıldan itibaren Selçukluların akınlarını yoğunlaştırdıkları Menderes havzasına doğru uzanan hat ve Türkmenlerin yoğun olarak buldukları güney sınırı oluşturmaktaydı. Özellikle Anadolu'nun güney batısındaki bölgelerde sürüleri ile dolaşan kalabalık Türkmen toplulukları büyük bir tehdit oluşturmaktaydı²⁴.

Selçuklular ile olan sınırın tam anlamıyla güvenlik altına alınması geride erkek varis bırakmadan ölen I. Theodoros Laskaris'in ardından İznik tahtına oturan damadı III. Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde olmuştur. Yalnızca İznik İmparatorluğu döneminin değil tüm Bizans tarihinin en seçkin İmparatorlarından birisi olan III. Ioannes Vatatzes doğu sınırının savunulmasına özel bir önem vermiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi XII. yüzyıldan itibaren Selçuklu akınları özellikle Menderes havzasındaki zengin Bizans merkezleri üzerinde yoğunlaşmıştı. III. Ioannes Vatatzes'in tahta geçtikten kısa bir süre sonra idare merkezini İznik'ten Sard, Alaşehir ve Tripolis²⁵ yoluyla Selçuklu sınırına giden ana yol üzerinde bulunan Kemalpaşa'ya (Nymfaion) nakletmesi özellikle Menderes havzasına yönelik Selçuklu akınlarının durdurulmasında etkili olmuştur²⁶. Manisa ve İzmir gibi önemli merkezlerle de bağlantısı bulunan

²¹ İznik İmparatorluğu'nun doğu sınırı ile ilgili olarak bkz., Charanis 1947, 58-62; Wolf 1949, 194-197; Angold 1975, 98-100.

²² Angold 1975, 98.

²³ Angold 1975, 98.

²⁴ Angold 1975, 100.

²⁵ Tripolis'in yeri hakkında bkz., Umar 1993, 800.

²⁶ Angold 1975, 63, 111-112; Norwich 1996, 185.

Kemalpaşa bu stratejik konumuyla Selçuklular ile olan mücadelede de İznik'e göre daha elverişli bir konuma sahipti.

XIII. yüzyılda Doğu Avrupa ve Ön Asya'yı kasıp kavuran Moğolların, 1243 yılında Kösedag Savaşı'nda Selçukluları bozguna uğratması üzerine III. İoannes Vatatzes, Selçukluları ve Trabzon Rum İmparatorluğu'nu haraca bağlayan Moğolların kendi hâkimiyet sahalarına da girmelerinden endişelendiğinden Moğollara karşı Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile ittifak yaptı²⁷. Aynı zamanda o, bir yandan çok sayıda yeni birliklerle kuvvetlerini takviye ederken diğer yandan da tüm kalelere uzun süre yetecek kadar erzak stoku yapılması emrini de vermişti²⁸. Ancak Moğollar umulanın aksine İznik İmparatorluğu'na dokunmadı. Üstelik Selçukluların zayıf hale gelmesi sonucunda İznik İmparatorluğu bu durumdan kazançlı çıkmış oldu. Selçuklu ülkesinin harap olması sonucunda yiyecek sıkıntısı çeken Türklere, ürettikleri tarımsal ve hayvansal ürünleri değerinin çok üzerinde satan Bizanslılar bu sayede büyük kazançlar elde etmişlerdi²⁹.

Moğol istilasının ardından Selçuklu idaresinin zaafa uğraması İznik İmparatorluğu açısından olumlu bir gelişme gibi görünüyordu. Ancak Selçuklu otoritesinin çökmesi ve Moğol baskısı kalabalık Türkmen topluluklarının başlarına buyruk hareket edebilecekleri denetimden uzak Uc bölgelerine akın etmesine sebep oldu. Bu durum İznik sınırında yoğun bir baskı oluşturdu³⁰. Türkmenleri sınırdan uzak tutmak için III. İoannes'in büyük çaba harcadığı görülmektedir. Halefi ve oğlu II. Theodoros Laskaris (1254-1258) de İznik tahtına geçtikten sonra ilk olarak doğu sınırındaki durum ile ilgilendi ve Alaşehir'den İznik'e kadar olan sınır bölgelerini bizzat denetledi. Bu amaçla II. Theodoros Laskaris Kemalpaşa'dan ayrılarak Selçuklu sınırı üzerindeki en önemli noktalardan biri olan Alaşehir'e geldi. Akropolites'e göre, Selçuklu sınırının çok yakınında bulunan Alaşehir, kalabalık bir nüfusa sahip büyük bir şehirdi. Silah (özellikle ok) kullanma konusunda yetenekli olan şehir halkı Türklerle sürekli olarak savaş halindeydi³¹. Alaşehir'de kısa bir süre kalan İmparator, buradan ayrılmadan önce Selçuklu sultanına elçiler göndermiş ve daha sonra da Bithynia Bölgesi'ne, oradan da İznik'e geçmişti³². Aynı şekilde

²⁷ Akropolitês, 123-125; Grêgoras, Selçuklu Sultanı ile Bizans İmparatoru arasındaki antlaşmanın Kösedag savaşından önce yapıldığını ifade etmektedir. Bkz., Grêgoras, 67-68; Dölger 1977, 36-37, Reg. 1776.

²⁸ Angold 1975, 194; Ostrogorsky 1991, 409.

²⁹ Grêgoras, 69.

³⁰ Grêgoras, 153-154; Pakhymeres, I, 1984, 33-35; Vryonis 1971, 133-135; Wittek 1999, 14 vd.; Wittek 1995, 44 vd.; Köprülü 1988, 42 vd.

³¹ Akropolitês, 179.

³² Akropolitês, 177-179.

Mikhail Palaiologos da İmparator ilan edildikten sonra, kardeşi Konstantinos'u Paphlagonia bölgesindeki şehir ve kaleleri denetlemekle görevlendirmişti³³.

Uc bölgelerine yığılan Türkmenlerin sınır üzerinde yoğun bir baskı oluşturmaları üzerine İznik İmparatorları sınırın daha etkin bir şekilde korunması için Türklerle sürekli savaş halinde olan İznik sınır savunmacılarını vergilerden ve çeşitli yükümlülüklerden muaf tutmuşlardı³⁴. İznik yönetimi bu türden ayrıcalıklar vererek sahip oldukları araziler üzerinde her türlü tasarruf hakkına sahip olan bu birliklerin görevlerini daha iyi yapmalarını sağlamıştır. Türkmenlerle aynı yaşam tarzına sahip olan İznik sınır savunmacıları rakipleri gibi ok kullanma konusunda oldukça yetenekliydi³⁵. Gerçekten de sınırların Türkmen akınlara karşı savunulmasında geçici çözümler sağlayan İmparatorluk ordusu ile yapılan yıllık seferler yerine sürekli olarak savaşa hazır durumdaki bu sınır savunmacılarının kullanılması etkili bir çözüm olmuştur. 1256 yılında Selçuklulara sığınan Megas Kontostavlos³⁶ Mikhail Palaiologos'un Selçuklu başkentine doğru olan yolculuğu sırasında başına gelenler, bu dönemde Türkmenlerin Uc bölgelerinde yoğun olarak bulduklarını açıkça göstermektedir³⁷.

Başkent'in İstanbul'a Nakledilmesinden Sonra Yaşanan Gelişmeler

Laskaris hanedanının iktidarına son vererek İznik tahtına oturan VIII. Mikhail Palaiologos (1258-1261) döneminde Anadolu'daki Bizans hakimiyetinin hızla çöktüğünü görmekteyiz. 1261 Ağustos'unda İstanbul'un ikinci kurucusu sıfatıyla şehre giren VIII. Mikhail büyük bir hayali gerçekleştirmişti. Böylece 57 yıllık bir sürgünün ardından eski başkentine yeniden kavuşan Bizans açısından yeni bir dönem başlıyordu. Ancak bu yeni dönem büyük sorunları da beraberinde getirdi. VIII. Mikhail'in iktidarının büyük bir bölümü batıdaki mücadelelerle geçti. İmparator batı sınırını ve İstanbul'u düşmanlarına karşı başarıyla savundu. Ancak aynı başarıyı doğuda gösteremedi. Tüm dikkatlerin batıya çevrilmesi Anadolu eyaletlerinin ihmal edilmesine sebep oldu. Oysaki doğudan gelen tehlike daha sonraki gelişmelerin de gösterdiği gibi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktü. Moğol baskısından kaçan kalabalık Türkmen toplulukları Selçuklu Uc bölgelerine akın etmekteydi. Aralıksız devam eden göçlerle her geçen gün sayıları daha da artan bu Türkmen

³³ Akropolitês, 267.

³⁴ Pakhymeres, I, 33-35.

³⁵ Angold, 1975, 101.

³⁶ Bu makam ile ilgili olarak bkz., Guiland 1949, 99-109.

³⁷ Akropolitês, 225-231; Grêgoras, 81-82; ayrıca bkz., Daş 2000, 9.

toplulukları geçimlerini sağlamak ve kendilerine yeni yaşam alanları açmak için sürekli olarak Bizans topraklarına akınlar düzenlemekteydiler³⁸.

VIII. Mikhail'in toprak kullanımı ve vergi sisteminde yaptığı değişiklikler özellikle küçük arazi sahipleri ve köylülerin üzerine ağır bir yük bindirmişti. Ayrıca sınırı savunan yerli askerlerin imtiyazları da ellerinden alınmıştı. Ağır vergilerle yoksullaşan Anadolu halkı, tüm kaynakların İstanbul ve Avrupa eyaletleri için harcanmasından rahatsızdı³⁹. Hepsinden önemlisi doğu sınırını savunan Anadolu'nun yerli askerlerinin, Avrupa eyaletlerindeki mücadelelerde kullanılmak üzere götürülmelerinden sonra Anadolu'nun savunulması ücretli askerlere bırakılmıştı⁴⁰. Nikêforos Grêgoras bu ücretli askerlerin maaşlarının hazine tarafından ödenmesinin gecikmesi üzerine görev yerlerini bırakıp gittiklerini, bunun sonucunda Türklerin savunmasız kalan Bizans bölgelerini kolaylıkla ele geçirdiklerini yazmaktadır⁴¹. Yine dönemin bir diğer tarihçisi Pakhymeres, uygulanan yanlış politikanın Anadolu eyaletleri açısından nelere yol açtığını eserinde anlatırken bu durumdan açıkça İmparator VIII. Mikhail'i sorumlu tutmaktadır. Pakhymeres'in anlattığına göre, İmparatorluğun kaynaklarını bilinçsizce harcayan VIII. Mikhail, açığı kapatmak için Anadolu eyaletlerindeki halk (özellikle Paphlagonia bölgesindeki ahali) üzerine ağır vergiler yüklemişti. Bu vergileri ödeyemeyen ahali, kendileri için İmparator'dan daha iyi efendi olduklarına inandıkları Türklerin tarafına geçmeye başlamış ve zamanla Bizans yönetimini terk ederek Türklerin safına geçenlerin sayısı çığ gibi büyümüşü. Türkler kendi tarafına geçen bu Bizanslı unsurların yardımı ve rehberliği ile Bizans topraklarını ele geçirmişlerdi. Üstelik daha önceleri Bizans topraklarına akınlar düzenledikten sonra geri dönen Türkler şimdi ele geçirdikleri topraklara yerleşmekteydiler. İmparatorluğun doğu eyaletlerinde bu gelişmeler yaşanırken VIII. Mikhail tüm dikkatini batıya yöneltmişti⁴².

Pakhymeres'in bu ifadelerinden de açıkça anlaşıldığı gibi ekonomik olarak sömürülen ve ordusu yok edilen Anadolu eyaletleri XII. yüzyılda olduğu gibi kendi kaderlerine terk edilmişlerdi. Laskaris hanedanı temsilcilerinin elinden tahtı gasp eden Palaiologoslara karşı duyulan öfke ve güvensizlik, XII. yüzyılda olduğu gibi Bizans halkının gönüllü olarak kendilerine daha adil davranan Türklerin tarafına geçmesine sebep oluyordu.

³⁸ Grêgoras, 153-154; ayrıca bkz, Nicol 1957, 88-89; Wittek 1999, 14 vd.; Wittek 1995, 44 vd.; Köprülü 1988, 42 vd.

³⁹ Nicol 1957, 89; Arnakis 1964, 40-41.

⁴⁰ Grêgoras, 156; Nicol 1957, 90.

⁴¹ Grêgoras, 153; ayrıca bkz., Nicol 1957, 90.

⁴² Pakhymeres, I, 291-293; ayrıca bkz., Nicol 1957, 89-90.

Doğu sınırının savunmasının çöktüğünü fark eden İmparator VIII. Mikhail, batı yönündeki mücadelelerden fırsat buldukça Anadolu ile de ilgilenmeye çalıştı. İmparator 1264 yılında kardeşi Ioannes'i Menderes bölgesinin savunulması için bu bölgeye gönderdi. Başarılı bir komutan olan Ioannes'in bölgedeki kaleleri sağlamlaştırması ve askeri birlikleri yeniden düzenlemesi, Bizans'ın bölgede yeniden denetim kurmasını sağlasa da bu geçici bir başarı idi. Ioannes'in bölgeden ayrılmasının ardından Türkler Menderes Nehri'nin güneyindeki tüm bölgeyi ele geçirmişlerdi⁴³. Başkent İstanbul'a taşınmasının üzerinden on yıl geçtiğinde Türkler artık savunması çöken Bizans sınırını kolaylıkla geçerek Paphlagonia bölgesinden Pamphylia bölgesine kadar uzanan tüm Bizans topraklarına akınlar düzenlemekteydiler. İmparatorun bu tarihlerde Sakarya Nehri'ni geçerek Paphlagonia Bölgesi'ndeki şehirleri yağmalayan Türklerin faaliyetlerine engel olmak için bölgeye gönderdiği büyük bir ordu pusuya düşürülerek ağır bir yenilgiye uğratılmıştı⁴⁴.

1278/79 yılında İmparatorun oğlu Andronikos Palaiologos, babasının emri ile Anadolu'nun güney batısındaki önemli şehirlerden birisi olan, Aydın'ı yeniden tahkim etmek üzere bu bölgeye geldi. Bu şehir Türklerin akınları sırasında civardaki halkın sığınağı durumunda olduğundan uzun zamandan beri harap durumdaydı. Andronikos Komnenos şehri yeniden onartıp surlarını tahkim ettirdikten sonra çevreden binlerce kişiyi şehre yerleştirmişti. Ancak bu hadiseden sadece dört yıl sonra şehir Türkler tarafından ele geçirilmiş ve Menteşe Beyliğinin topraklarına katılmıştı⁴⁵.

Uzun süre Anadolu'yu ihmal eden VIII. Mikhail nihayet iktidarının son yıllarında doğu sınırındaki sorunlarla bizzat ilgilenmeye karar verdi. Bithynia Bölgesi'nin korunması için Sakarya Nehri boyunca uzanan kalelerin sağlamlaştırılmasını emreden İmparator 1280 yılında bölgeye gelerek alınan önlemleri bizzat denetledi. 1281 yazında ordusuyla Anadolu'ya geçen VIII. Mikhail, Türkleri Sakarya kıyılarından olabildiğince geri sürdükten sonra geri dönüşü sırasında Sakarya kıyısındaki kaleleri sağlamlaştırıp içlerine yeni birlikler yerleştirmek suretiyle önlemler aldı. Bundan sonra yeniden Batıdaki gelişmelerle ilgilenmek zorunda kalan İmparator, Türklere karşı kesin bir sonuç elde etmek üzere bir sefere daha çıkmak niyetindeydi. Fakat bu düşüncesini gerçekleştirmeden 1282 yılı sonunda öldü⁴⁶. VIII. Mikhail öldüğünde Bizans'ın Anadolu'daki eyaletleri neredeyse tamamen Türkler tarafından ele geçirilmişti.

⁴³ Pakhymeres, I, 285-295; Nicol 1957, 91.

⁴⁴ Grêgoras, 154 vd; ayrıca bkz., Arnakis 1964, 39-40.

⁴⁵ Grêgoras, 157-158; Pakhymeres, II, 1984, 591-599.

⁴⁶ Pakhymeres, II, 633-637; Nicol 1957, 94; Arnakis 1964, 43-44.

Sonuç

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'daki Bizans sahalarını aşama aşama ele geçiren Türklerin batı yönündeki ilerleyişleri iki defa kesintiye uğramıştır. Bunların ilki I. Haçlı Seferi sonucunda oldu. Bu sefer sırasında İznik'i Selçukluların elinden geri almayı başaran I. Aleksios Komnenos Haçlıların yardımıyla Türkleri kıyı bölgelerini terk ederek iç bölgelere çekilmeye zorladı. Ancak bu fırtınayı çabuk atlatan Selçuklular, XII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde yeniden Batı Anadolu sahillerine kadar ilerlemişlerdi. Bizans savunmasının çöktüğü bir dönemde vuku bulan IV. Haçlı Seferi durumu bir kez daha tersine çevirdi. İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesi ile sonuçlanan bu seferin ardından kurulan İznik İmparatorluğu, yarım asır boyunca Selçuklular için aşılması bir engel oluşturmuştur. Bu başarının altında yatan en önemli etken yeni kurulan devletin merkezinin Anadolu'da olmasıydı. Böylece Anadolu eyaletleri daha önce sahip olınadıkları bir ayrıcalığa kavuşmuşlardı. Devletin kalbinin attığı yer haline gelen Anadolu artık İstanbul'dan gönderilen kuvvetlerle değil, bizzat imparator tarafından savunulmaktaydı. İstanbul'dan kovulan Bizans'ın varlığını devam ettirebilmesi buna bağlıydı. Nitekim Atina eski metropoliti Michael Khoniates, 1204 yılı sonunda kendilerini Frenk boyunduruğundan kurtaracak, Bizans İmparatorluğunu yeniden ihya edebilecek kişi olarak gördüğü I. Theodoros Laskaris'e Avrupa ve Anadolu'daki Grek nüfusunun desteklenmesi ve korunabilmesi için her ne pahasına olursa olsun İznik'te sıkıca yerleşmesini öğütleyen bir mektup yazmıştı⁴⁷. I. Theodoros Laskaris ve III. Ioannes Vatatzes'in Anadolu'da kurmuş oldukları güçlü siyasi, askeri ve ekonomik yapı sayesinde İznik İmparatorluğu doğu sınırının güvenliğini sağladığı gibi batı yönündeki fetihleri başarıyla sürdürmüştü. Ancak 1261'de başkentini yeniden İstanbul'a taşınmasının ardından değişen şartlar gereği tüm dikkatin batı yönündeki mücadelelere çevrilmesi ve Anadolu'nun yerel kuvvetlerinin batıdaki mücadelelerde kullanılmak üzere bölgeye sevk edilmesi İmparatorluğun doğu sınırını savunmasız bıraktı. Doğudaki tehlikenin niteliği çağdaş Bizans kaynaklarının da ifade ettiği gibi başlangıçta anlaşılammıştı⁴⁸. Durum anlaşıldığında ise artık vakit çok geçti. Böylece 1261 yılında İznik'te başkentini yeniden İstanbul'a taşınmasının İmparatorluk için bir felaket olacağını söyleyenler en azından Anadolu eyaletleri açısından bu kehanetlerinde haklı çıkmışlardır⁴⁹.

---

⁴⁷ Savvides 1981, 53.

⁴⁸ Grêgoras, 153-154.

⁴⁹ Pakhymeres, I, 205; Nicol 1957, 47.

BİBLİYOGRAFYA

a. Tarihi Kaynaklar

- Abu'l-Farac Abu'l-Farac İbnü'l-İbri (G. Barhebraeus), *Chronicon Syriacum*, İngilizce'den Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, Ankara 1999.
- Akropolitês Geörgios Akropolitês, *Khronikê Syngrafê*, yay., Antônios D. Panagiôtou, Atina 2003.
- Aksarayî Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbar*, neşr. Osman Turan, Ankara 1944; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Anonim Selçuknâme, *Tarih-i Âli Selçuk der Anadolu*, yay., Nadire Celali, Tahran 1999 (765 hk.); Türkçe çev., F. Nafiz Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Ankara 1952.
- Clari R. de Clari, *İstanbul'un Zaptı (1204)*, Türkçe çev., B. Akyavaş, Ankara 1994.
- Khoniates, Niketas Khoniates, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by Harry J. Magoulias, Detroit 1984; Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, İstanbul 2004.
- Grêgoras Nikêforos Grêgoras, *Rômaikê Historia*, C.I, (1204-1341), Modern Yunanca'ya aktaran Dêmêtrês Moshos, Atina 1997.
- İbn Bibi İbn Bibi, *El-Evâmirü'l- Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*, (Tıpkı basım) Hazırlayan A. Sadık Erzi, Ankara 1956; Türkçe çev. Mürsel Öztürk, *El-Evâmirü'l- Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye (Selçuknâme)*, I, Ankara 1996
- Pakhmeres Georgios Pakhmeres, *Relations Historiques*, C. I, neşr ve Fransızca terc., Albert Failler, Paris 1984.
- Villehardouin Geffroy Villahadouin, *Joinville and Villehardouin Chronicles of the Crusades*, İng. çev., M.R.B. Shav, Penguin Boks 1977; Türkçe çev., Ali Berktaş, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, 1. baskı, İstanbul 2001.

b. Araştırma Eserleri

- Angold 1975 Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford.

- Arnakis 1964 George G. Arnakis, "Byzantium's Anatolian Provinces during the Reign of Michael Palaeologus", *Actes du XIIe Congrès International D'Études Byzantines*, Ochride 10-16 Septembre 1961, II, Beograd, 37-44.
- Baykara 1997 Tuncer Baykara, I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), Gazi-Şehit, Ankara.
- Bryer 1980 Anthony Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London.
- Cahen 1971 Claude Cahen, "Question d'Histoire de La Province de Kastamonu au XIIIe Siecle" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 145-158.
- Cahen 1979 Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Türkçe çev., Yıldız Moran, İstanbul.
- Chalandon 1912 Ferdinand Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143)-1180*, Paris.
- Charanis 1947 Peter Charanis, "On the Asiatic Frontiers of the Empire of Nicaea", *Orientalia Christiana Periodica*, XIII, 58-62.
- Çay 1984 Abdulhaluk Çay, *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriocephalon) Zaferi (17 Eylül 1176)*, İstanbul.
- Daş 2000 Mustafa Daş, "Selçuklu Ülkesinde Bizanslı Mülteciler" *Toplumsal Tarih* (Aralık), 4-12.
- Diehl 1923 Charles Diehl, "The Fourth Crusade and the Latin Empire", *CMH*, C.IV, Cambridge, 415-431.
- Dölger 1977 Franz Dölger, *Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches*, III (1204-1282), München.
- Ersan 2004 Mehmet Ersan, "I. Alaeddin Keykubad'ın Çukurova Siyaseti" *XIV CIEPO (14th. Symposium of the Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes) Uluslar arası Türk İncelemeleri Kongresi*, İzmir 188-22 Eylül 2000, Ankara, 161-169.
- Ersan 2002 Mehmet Ersan, "Selçuklu Ermeni İlişkileri", *Türkler*, 6, Ankara, 635-644.
- Foss 1996 Clive Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises*, Brookline, Massachusetts.
- Gardner 1964 Alice Gardner, *The Lascarids of Nicaea The Story of an Empire in Exile*, Amsterdam.

Dördüncü Haçlı Seferi'nin Batı Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Etkisi

- Guilland 1949 Rodolphe Guilland, "Études sur L'Histoire Administrative de L'Empire Byzantin, Le Grand Connétable", *Byzantion*, XIX, 1949, 99-109.
- Jerphanion 1935 G. De Jerphanion, "Σαμψών et Άμισος Une Ville à Déplacer de Neuf Cents Kilomètres", *Orientalia Christiana Periodica*, I, 257-267.
- Köprülü 1988 Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, 3. baskı, Ankara.
- Lampsidou 1961 O. D. Lampsidou, "Apopseis epi tou Kratous tôn Megalôn Komnênôn" *Arkheion Pontou*, 24, 14-34.
- Lampsidou 1971-1972 O. D. Lampsidou, "Peri tên İdrysin tou Kratous tôn Megalôn Komnênôn" *Arkheion Pontou*, 31, 3-18.
- Langdon 1992 John S. Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor*, New Rochelle-New York.
- Lilie 1991 Ralph-Johannes Lilie, "Twelfth-Century Byzantine and Turkish States", *Byzantinische Forschungen*, XVI, 35-51.
- Magdalino 1993 Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge.
- Miller 1926 William Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire of the Byzantine Era 1204-1461*, London.
- Muralt 1871 E.D. Muralt, *Essai de Chronographie Byzantine 1057-1453*, C.I, Bale, Geneve.
- Nicol 1966 D.M. Nicol, "The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", *CMH*, IV, I, 275-330.
- Nicol 1980 D.M. Nicol, "To Despotato tês Epeirou (1204-1261)", *Hê Historia tou Hellênikou Ethnous*, 8, Atina, 97-106.
- Nicol 1957 D.M. Nicol, *The Despotate of Epiros (1204-1267)* Oxford.
- Norwich 1996 John Julius Norwich, *Byzantium, The Decline and Fall*, New York : Knopf.
- Oikonomides 1979 N. Oikonomides, "The Chancery of the Grand Komnenoi," *Arheion Pontou* 35, 299-332.
- Orgels 1935 Paul Orgels, "Sabas Asidénos Dynaste de Sampsôn", *Byzantion*, X, 67-80.
- Ostrogorsky 1991 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe terc., Fikret İşiltan, 3. baskı, Ankara.

Yusuf Ayönü

- Runciman 1943 Steven Runciman, "Anadolu'nun Ortaçağlardaki Rolü", *Bellekten*, VII/27, 549-556.
- Runciman 1992 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.III, Türkçe çev., F. Işıltan, 2. Baskı, Ankara.
- Samouëlidês 2002 Khrêstos Samouëlidês, *Historia tou Pontiakou Hellênismou*, 3. baskı, Atina.
- Savvides 1981 A.A. Savvides, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor the Armenians of Cilicia and the Mongols 1192-1237*, Selanik.
- Savvides 1987 A.A. Savvides, *Vyzantina Stasiastika kai Aftonomistika Kinêmata sta Dôdekanêsa kai stê Mikra Asia 1189-1240*, Atina.
- Savvides 2004 A.C. Savvides, *Historia tou Vyzantio 1025-1461*, 3. cilt, Atina.
- Sevim 1983 Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Ankara.
- Turan 1996 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 4. baskı, İstanbul.
- Umar 1993 Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, 2. baskı, Ankara.
- Vasiliev 1936 A.A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, XI, 3-57.
- Vryonis 1971 Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor and the Process of Islâmization from Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley.
- Witteck 1999 Paul Wittek, *Menteşe Beyliği 13.-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, Türkçe çev., O.Ş. Gökyay, 3. baskı, Ankara.
- Witteck 1995 Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, 1. baskı, İstanbul.
- Wolf 1949 Robert Lee Wolf, "The Lascarids' Asiatic Frontiers Once More", *Orientalia Christiana Periodica*, XV, 194-197.

Yusuf Ayönü